

De wormenverzen op Groninger grafstenen

Tineke Looijenga

Inleiding

In het rijke repertoire aan niet-religieuze grafpoëzie nemen de zogenaamde wormenverzen een bijzondere positie in. Onder wormenverzen versta ik een groep gedichten die met kleine variaties in de tekst op grafzerken voorkomt en die als conclusie heeft dat de overledene nu “een prooi der wormen” zal zijn. Het is een opvallende tekst, die een zeer sombere kern heeft, maar waaraan men een optimistische draai kon geven door zich alvast te verheugen op de opstanding. Er zijn in de provincie Groningen en in de grensstreek met Drenthe bijna twintig gevonden uit de periode van de late negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Afb. 1. Kerkhof Leermens, grafstenen vooraanzicht.

De verzen staan op eenvoudige zerken. De variaties in de tekst voegen veelal een meer persoonlijke noot aan het vers. Het is onbekend wie de auteur van het oervers was.¹ Dat zal de standaard geweest zijn waarop men kon variëren.

¹ Wijlen Harry de Olde deed in de rubriek van Ewoud Sanders in de NRC van 12.4.2010 een vergeefse oproep het origineel te vinden.

Afb. 2. Kerkhof Leermens, grafstenen achterzijde met gedichten.

Mogelijk was het vers bekend bij schoolmeesters, steenhouwers en dominees en was het ooit uitgegeven in een boekje. Ik heb het niet kunnen vinden. Het wormenvers geeft uitdrukking aan de vergankelijkheid van het bestaan en men komt er rond voor uit dat na de dood slechts de wormen wachten – een waarlijk *Memento Mori*. Men wist heel goed dat het lichaam tot stof wederkeerde.

Afb. 3. Hek begraafplaats Eenrum

Heel persoonlijke berichten op grafstenen zijn zeldzaam, maar het wormenvers hoort daar eigenlijk wel bij, omdat het over de onverbiddelijkheid van de dood gaat, ook nog na een zware ziekte met veel pijn. Er klinkt een verwijt in:

Afgemat van lichaamskrachten,
 Uitgeteerd door ziekte en pijn,
 Moest ik hier ten grave dalen,
 En een prooi der wormen zijn.

Er schiet me een andere tekst te binnen die ook postuum uitdrukking geeft aan het gevoel dat het in het leven behoorlijk tegen kan zitten (Eshanness, Cross Kirk, Shetlands):

Donald Kinsey, born 14th January 1785, died 4th June 1848, aged 63 years.
 He was a peaceable, quiet man and to all appearance a sincere Christian.
 His death was much regretted which was caused by the stupidity of
 Laurance Tulloch in Clothister (Succom) who sold him nitre
 instead of Epsom salts by which he was killed
 in the space of 5 hours after taking a dose of it.²

Alles is ijdelheid, zeker, maar naast de mooie, doch droevige constatering dat “de mens stof zij, en tot stof zal wederkeren”, is er ook hoop (op de wetenschap!) zoals blijkt uit een grafvers in Noorddijk (Groningen) met een wel heel particuliere opvatting van de overledene H.G. Boer:

Vrienden stapt gerust aan wal/ Hier is 't eind van uw gevaren/ Niet het overgindsche dal/
 Zal ons rust noch kommer baren/ Geen Mozes of een Jezus leer,/ Moet noch u d'oogen blinden/
 Geen geloof; maar weten meer/ Moet het maar zijn, mijn vrinden/
 Zoo ben ik heengegaan/ Op wetenschap vertrouwen/ Niet om weder optestaan/
 Daarop vergeefsch zij bouwen/ Want de mensch is geheel/ Stof.

Wormen in de bezweringsliteratuur

Wormen zijn in de volkspoëzie en de volksgeneeskunst een oud verschijnsel. In de Nederlandse incantatieliteratuur zijn heel wat spreuken en formules te vinden die erop gericht zijn schadelijke wormen te bestrijden, liefst te vernietigen. Veel ziekten en pijnen van allerlei aard werden door wormen veroorzaakt, dacht men. Dat was niet zo vreemd, want mensen hadden inderdaad last van ingewandswormen, en ongetwijfeld had men wel eens waargenomen dat wormen, eigenlijk maden, in bedorven voedsel voorkwamen en zo ook in bedorven vlees, ook dat van overledenen. Dit laatste fenomeen wordt bezongen in de wormenverzen. Voorts worden alle kleine diertjes, alle insecten, in de

² Epsom salt is magnesium sulfaat en met nitre wordt hier mogelijk kaliumnitraat bedoeld.

middeleeuwen aangeduid met de naam “worm”.³ Die wormen moeten worden bezworen. Dat kan door een bepaalde formulering te gebruiken, zoals in onderstaand voorbeeld tegen ingewandswormen. Een inleidend episch deel verhaalt van iets (een wonder of iets dergelijks) dat in het verleden gebeurd is. Dan volgt de benoeming van het kwaad (drie wormen in drie kleuren) en de bezwering (*incantatio*) zelf: “Nu zijn alle wormen dood”:

Petrus en Jezus gingen uit naar den akker;
Ze ploegden drie voren,
En ploegden op drie wormen;
De ene was wit,
De andere zwart,
De derde rood.
Nu zijn alle wormen dood.⁴

Men kan ook een gebed tegen de wormen opzeggen, dat dezelfde vorm heeft als de formulering van de *incantatio*, aangevuld met een symbolische handeling, zoals in de onderstaande twee spreuken tegen gewaswormen:

Gebed tegen de wormen:
Arme wormen, arme wormen, ga terug in de aarde en verlaat dit graan in naam van Jezus-Christus.
Neemt enkele halmen of groenten van het veld en blaas er op, doe dit driemaal en werp het weg; dit moet nuchter gedaan worden.
In de aerde zult gij gaen
En deze tarwe laten staen
Uyt de name van Jezus-Christus.⁵

Het laatste deel is een bevel. De Passie van Christus wordt vaak aangehaald als voorbeeld van menselijk lijden. Er wordt verwezen naar het feit dat hij die Passie voortreffelijk gedragen heeft en dat de mens dat ook zo zou moeten doen. De worm is natuurlijk het Kwaad of een Demon:

Tegen de worm in het land:
Zjop lag onder de aarde en Jezus van Nazareth kwam daar te passeren. Jezus sprak: “Zjop, wat ligt gij hier te doen?” “Heer, de wormen knagen mij”. Jezus sprak: “Zjop, sta op de wormen zijn dood en zullen nooit deze vruchten der aarde bederven”.

Dit gebed zegt men op terwijl men, na zonsondergang, driemaal rondom het veld gaat, tegen de zon in (dus met het veld op de linkerhand te laten).

³ Jozef van Haver, *Nederlandse Incantatieliteratuur. Een gecommantarieerd compendium van Nederlandse Bezweringsformules*, Gent 1964.

⁴ Van Haver, p. 194.

⁵ Van Haver, p. 237.

Mensen hadden allerlei kwalen, die soms letterlijk aan hen vraten en knaagden. Zo althans voelde men dat, getuige onderstaande teksten.⁶ Een spreuk uit de omgeving van Brugge luidt:

Tandpijn:
Ik heb de nieuwe mane gezien.
God de Heilige Geest wilt mij bezien,
Voor de vijt in mijn handen
En de worm in mijn tanden.

Vijt of fjit (ook fijk) is een vijgvormige zweer (vgl. Latijn *ficus*, een etterige ontsteking aan de binnenkant van de vingertop).

Keelpijn:
het is de worm die hij (zij) heeft in zijn keel, schiet niet te hoog of niet te laag, gelijk Maria met haar maagdom deed. Weest Gegroet. Driemaal lezen, terwijl degene die het opzegt, de rechterduim op de plaats houdt waar de lijder pijn voelt.

Deze teksten, verzameld door Van Haver, hebben de klassieke vorm van de toverspreuk: de verhalende (epische) inleiding waarin het ooit plaatsgevonden succes wordt verteld (Jezus die de wormen dood verklaart) en dan de werkelijke bezwering door het ritueel: handeling en de tekst volgens voorschrift uit te voeren. Het wonder dat ooit heeft plaatsgevonden zal weer gebeuren.

Het “schieten” is ook te vinden in een middeleeuwse Oudhoogduitse bezweringsformule, waarin de worm wordt uitgenodigd op een pijl te gaan zitten, die dan weggeschoten wordt:

Pro Nessia:
Gang uz, Nesso, mit niun nessinchilinson,
Uz fonna marge in deo adra, vonnan den adrun in daz fleisk,
Fonnan demu fleiske in daz fel, fonna demo velle in diz tulli.
Ter pater Noster.⁷

[Ga eruit, worm, met negen kleine wormpjes,
Uit het merg in de aderen, uit de aderen in het vlees,
Uit het vlees in het vel, en van het vel in deze pijl. Drie Pater Nosters.]

Hier komt nog een ander fenomeen om de hoek kijken dat vaker in incantatieformules wordt gevonden: het aftellen van de kwade insluipingen waardoor het kwaad steeds kleiner wordt en uiteindelijk verdwijnt. Een voorbeeld

⁶ Van Haver, p. 260 (tandpijn) en p. 120 (keelpijn)

⁷ Beieren, negende eeuw. Codex Lat. Monacensis, verzameld in Wilhelm Braune en Ernst A. Ebbinghaus, *Althochdeutsches Lesebuch*, Tübingen 1969.

wordt gevonden in de uitgebreide verzameling Angelsaksische toverspreuken tegen zweren, ontstekingen, wormen en eigenlijk elke soort narigheid:

Wif Cyrnel - Against a furuncle
 Neogene wæran noðþæs sweoster
 Ða wurdon þa nygone to VIII
 And þa VIII to VII
 And þa VII to VI
 And þa VI to V
 And þa V to IIII
 And þa IIII to III
 And þa III to II
 And þa II to I
 And þa I to nanum⁸

[Negen waren Nodes zusters/ toen werden de negen acht/ en toen van acht zeven/ en toen van zeven zes/ en toen van zes vijf/ en toen van vijf vier/ en toen van vier drie/ en toen van drie twee/ en toen van twee één/ en toen van één geen.]

Wormen in de keel worden ook gevonden in een vers dat op een zerk geschreven stond en waarvan de tekst is overgeleverd in het handschrift-Van Hulthem⁹ (verzameling uitgegeven rond 1400). Het is het lijk onder de zerk dat de bezoeker toespreekt:

Ene Edel Exsempel
 Ic vant ghescreven op enen serc
 Met sconen letteren in een perc
 Daer een doot man onder lach
 Die seide als ic u seggen mach
 [...]
 “Mi en can ghehulpen al dat goet
 Dies ic wilen hadde soe vele
 Die worme crupen mi dore die kele
 Ende hebben mi ghebeten therte ontwee
 [...]
 Proeft waartoe dat nutteleec es
 Anders dan ment trect int mes
 Dus eest mensche met dijnre vorme
 Men tresce in derde onder die worme

⁸ Thomas Oswald Cockayne, *Lechdoms, Wortcunning, and Starcraft of Early England*, Rolls Series, XXV, 3 Vols., London 1864-1866; Godfrid Storms, *Anglo-Saxon Magic*, 's-Gravenhage 1948, pp. 150-151.

⁹ M.E.M. Kuulkers-Jungman en J.B. Voorbij, *Repertorium van teksten in het handschrift van Hulthem (hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-15.623)*, Hilversum 1999.

Het handschrift-Van Hulthem (vervaardigd vermoedelijk tussen 1405 en 1408 in het hertogdom Brabant bevat allerlei veertiende-eeuwse teksten (en vermoedelijk oudere, maar ze zijn niet gedateerd) gekopieerd in opdracht van de edelman Willem van de Heetvelde. De verzameling teksten heet nu naar de Gentse verzamelaar Karel van Hulthem (1764-1832).

Wormen zijn slangen. In Angelsaksisch Engeland en het middeleeuwse Scandinavië werd de slang aangeduid met het woord voor worm: *wyrm* of *orm*. De Engelse *Nine herbs charm*, opgetekend in de tiende eeuw, verhaalt van het maken van een zalf tegen vergiftigingen en ontstekingen. De zalf bevat negen soorten kruiden en werkt tegen negen ziektes. Een episch gedeelte gaat over de Germaanse oppergod Wodan die een slang doodt:

Wyrm com snican, toslat he man;/ ða genam Woden VIII wuldortanas,/ sloh ða þa næddran, þæt heo on VIII tofleah./ þær geændade æppel and attor,/ þæt heo næfre ne wolde on hus bugan.¹⁰

[Een slang kwam aangeslopen, en beet een man;/ Toen nam Wodan negen glorie-twijgen (kruiden)/ En sloeg de adder in negen stukken./ De appel maakte het af tegen het gif,/ Zodat zij [het vreselijke serpent] nooit in het huis zou wonen.]

Bij Shakespeare was de knagende worm eveneens bekend die het dode lichaam als zijn prooi beschouwt, blijkens Sonnet 74:

[...]
The earth can have but earth, which is his due;
My spirit is thine, the better part of me.
So then thou hast but lost the dregs of life,
The prey of worms, my body being dead,
The coward conquest of a wretch's knife,
Too base of thee to be rememb'ed.
The worth of that is that which it contains,
And that is this, and this with thee remains.

Al in de Bijbel maken de wormen hun opwachting. Er zijn diverse Bijbelteksten, zowel in het Oude als het Nieuwe Testament, waarin verwijzingen naar wormen voorkomen. Hieronder volgen er drie (geciteerd naar de Lutherse vertaling, Amsterdam, 1648):

Job 4,16-21:

Doe stont een beelt voor mijne oogen, ende ick en kende sijne gedaente niet; het was stille, ende ick hoorde eene stemme: Hoe magh een Mensch rechtveerdiger zijn, dan Godt? oft een man kleyner zijn, dan die hem gemaect heeft? Siet, onder sijne knechten

¹⁰ The nine herbs charm, r. 42-45, 34-35, in Storms 1948, p. 188.

en isser geen sonder gebreck, ende in sijne boden vindt Hy sotheyt. Hoe veel te meer die in de leemen huysen woonen, ende die op d'aerde gegrondet zijn, sullen van de wormen gegeten worden!

Judith 16,19-21:

Het duert van den morgen tot den avont, so worden sy uyt-gehouden; ende eer sy het gewaer worden, zijn sy geheel wegh. Ende die van hen over-blijven, vergaen; ende sterven, oock onversiens. Maer die U vreesen, dien bewijst Ghy groote genade: want alle het offer ende vette is veel te geringh voor U; maer den Heere vreesen, dat is seer groot. Wee den Heydenen, die mijn volck vervolgen! want de almachtige Heere doet wrake over hen, ende besoecktse, ter tijt der wrake. Hy sal haer lichaem plagen met vyer ende wormen; ende sy sullen branden ende huylen in eeuwigheyt.

Eccl. 7,6-19:

Of het u suer wort met uwe neeringe ende acker-werck, dat en laet u niet verdrieten: want Godt heeft het soo geschapen. En verlaet u daer niet op, dat de hoop groot is, met dewelcke ghy quaet doet: Maer gedenckt, dat u de straffe niet verre en is. Daerom verootmoedigt u van herten: want vyer ende wormen is de wraecke over de godtloosen.

Eccl. 10,11-13:

Ende of schoon de Genees-meester lange daer aen lapt;
So gaet het doch eyndelijck alsoo: Heden Koninck, morgen doot:
Ende als de Mensch doot is, so eten hem de slangen ende wormen.

Ten slotte nog Mar. 9,46-48 (gecteerd naar de Nieuwe Bijbelvertaling):
En als je oog je op de verkeerde weg brengt, ruk het dan uit: je kunt beter met één oog het koninkrijk van God binnegaan dan in het bezit van twee ogen in de Gehenna geworpen worden, waar de wormen blijven knagen en het vuur niet dooft.

De Groninger wormenverzen

Hieronder volgt een bloemlezing, te beginnen met de oudste zerk (1848) en opklimmend tot de jongste (1938):

Uithuizermeeden, Heike Berents Bakker (†1848):

Afgemat door lichaamskwalen,
Uitgeteerd door ziekte en pijn
Moest ik in den grafkuil dalen,
En een prooi der wormen zijn
Hier, hier rust ik zonder zorgen,
In dit sombre dodendal
Tot dat op den jongsten morgen,
't Ligchaam eens verrijzen zal.

Siddeburen, Jantje Ties Slagter (1825-1886):

Afgemat door lichaamskwalen

Uitgeput door ziekte en pijn
 Moest toen onze lieve moeder
 Hier een prooi der wormen zijn.

Leermens, Anje Groot, 1817 - 1889:

Afgemat door
 Hooge jaren
 Uitgeteerd door
 Ziekte en pijn.
 Moest zij in den
 Grafkuil dalen
 En een prooi der wormen zijn.

Noordbroek Wiepke Schipper (1837-1907):

Rust zacht, Rust zacht
 in stof omgeven. Rust
 dierbaar Moeder in het Graf
 Eens brak de dood de draad
 des levens, En rukte U weer
 van ons af. Ja afgemat door
 ziekte en pijn moest zij zoo
 ten grave dalen. En een prooi
 der wormen zijn.

Noordbroek, Jan Hassing (1873-1929):

Afgemat door lichaamskwalen
 Elf jaar lijden
 Aan ziekte en pijn
 En hier zijn prooi
 Deez aarde zijn

Westeremden: Janna Cornelis Bolt (1870-1891):

Afgemat van lichaamskrachten,
 Uitgeteerd door ziekte en pijn,
 Moest ik hier ten grave dalen,
 En een prooi der wormen zijn.

Afb. 4. Begraafplaats Westeremden, grafsteen van Janna Cornelis Bolt.

Nieuw Weerdinge: Gerrit Veenstra (1889-1919):

afgemat van lichaams
 kwalen, uitgeteerd
 door ziekte en pijn
 moest ik in den graf-
 kuil dalen en een
 prooi der wormen zijn
 hier, hier rust ik
 zonder zorgen, in dit
 somber dooden dal
 tot dat in de jongste
 morgen, 't lichaam
 eens verrijzen zal
 ps. 103,V:26

Ter Apel, Harm Lukkien (1861-1923):

Afgemat door
 Lichaamskwalen
 Uitgeteerd door
 Ziekte en pijn,
 Moest ik in de
 Grafkuil dalen
 En een prooi
 Der wormen zijn;
 Hier, hier rust ik
 Zonder zorgen

In dit sombre
 Doodendal,
 Totdat op den jongsten morgen
 't lichaam weer
 Verrijzen zal.

Afb. 5. Begraafplaats Ter Apel, grafsteen van Harm Lukkien.

Tweede Exloërmond, Hindrik Kamps (1875-1960) en Egbertje Popken (1874-1933):

Afgemat door lichaamskwalen
 Uitgeteerd door ziekte en pijn,
 Moest ik in deez' grafkuil dalen
 En een prooi der wormen zijn.
 Ja nu rust ik zonder zorgen
 In het somber doodendal
 Tot dat op den jongsten morgen
 't lichaam eens verrijzen zal

Odoorn: Fennechien Arends (1875-1938):

Afgemat door
 Lichaamskwalen
 Uitgeteerd door
 Ziekte en pijn

Moest ik in deez'
grafkuil dalen
en een prooi
der wormen zijn

Dit is het jongste wormenvers. De tekst uit Tweede Exloërmond is, ondanks dat de steen uit 1960 dateert, vanwege de ouderwetse spelling naar alle waarschijnlijkheid gekopieerd van een eerdere grafzerk van Egbertje Popken gebeiteld in 1933. De wormenverzen waren dus in ieder geval bekend en in gebruik van 1848 tot 1938, bijna een eeuw lang. Grafteksten over doden die door wormen worden verteerd zijn ouder:

Noordbroek, zeventiende-eeuwse zerk in het koor van de kerk:

vixi tu vivis sum mortua, tu morieris, et fies mecum vermibus esca brevi.

[ik heb geleefd, jij leeft, ik ben dood, jij zult doodgaan, en jij gaat net als ik bij de wormen, binnenkort.]¹¹

Westeremden, koor kerk: “Anno 1713, 12 augustus Hommeri Popkens Wigboldius Kerkvoogd en ouderling tot Wester-Emdden, in 't 74 jaar [...]”:

Afb. 6. Kerk Westeremden, grafsteen van Hommeri Popkens Wigboldius.

Hier rust een ouderling alsmeed een Voogd der Kerke
Die staag in al zijn doen betoond veel liefdewerken
Nu heeft hij 't Zalig lot verkregen van de Heer,
Zijn ziel gekroont met heil zijn naam heeft lof en eer,
Schoon dat zijn lighaam hier van d'wormen wordt ge-eten,
Zijn levenswandelung zal nimmer zijn vergeten.
Weldoende ande arm van Christi dierbaar kerk
Nu leeft zijn naam na hem vooral zijn liefde werk.

¹¹ Met dank aan Zweder von Martels voor de vertaling.

Oudeschans: “Juffrouw Digna Maria van Bern, Huisvrouw van Jacobus de Jonge, 7 January 1742”:

Schoon dat de wormen nu doorknagen en omringen
 Juffrouw D’Jongs ligchaam hier int graff
 Zal toch eens met de vier en twintig ouderlingen
 Weer bloeyen tot Gods eer en tot Aarons staff

Slotopmerkingen

Het zou kunnen dat Bijbelteksten ten grondslag hebben gelegen aan de Groningse wormenverzen op grafstenen. De auteur zal misschien een dominee geweest zijn, met een wat macabere smaak. Aan de andere kant: de Bijbelteksten spreken van wormen, vuur en hel, en dat zal toch zeker niet de bedoeling van een graftekst zijn geweest. Want het lijkt hopeloos, begraven te worden met een dergelijk treurig vers op de steen – hoewel in sommige gevallen de redding niet ver is; voor hen die godsvruchtig geleefd hebben is er de hoop op de Opstanding en het eeuwig leven. Het is vreemd dat een aantal zerken niet het tweede deel van het vers heeft meekregen: men eindigt ontgoocheld als prooi der wormen, maar ontbeert althans in de tekst de verlossende Jongste Dag waarop het lichaam eens verrijzen zal. Is dit een kwestie van moedeloosheid vanwege het meedogenloze lot dat volgt op een hard leven? Het zijn tenslotte de doden én de nabestaanden die tot ons spreken en getuigen van hun machteloze verdriet. Gezien het tweede deel van het vers waarin alles weer goed komt, zijn de Groningse grafwormen niet de slangen en demonen uit de hel of de onderwereld, maar gewoon wormen, maden, eigenlijk. En dat er soms alleen de eerste helft op de steen staat, hoeft misschien niet te betekenen dat het tweede, verlossende deel niet aan de orde was. Bovendien lijkt het erop dat de formulering van wormen die de overledene in het graf opeten een metafoor was die al zeer lang in gebruik was, getuige de oudere grafsteenteksten uit Westeremden en Oudeschans, en de Angelsaksische verzen, zoals in *The damned soul*, waarin lichaam en ziel een dialoog voeren en de ziel het dode lichaam voedsel voor wormen noemt. De geest troost het dode lichaam: “Dearest friend, although greedy worms yet greet you, now is your ghost come [...]”. Deze verzen behoren tot de oudste uit de Angelsaksische poëzie, in het tiende-eeuwse Vercelli Book en het Exeter Book.¹² Dit betekent mijns inziens dat in de Groninger wormenverzen gerefereerd wordt aan de metafoor van de vergankelijkheid van het bestaan, van het lichaam dat tot stof zal wederkeren. Van hel en vuur is geen sprake. Daarbij gebruikte men als steeds weerkerende *formula* het deel:

¹² Tristanne Conolly, *The Old English Soul and Body Poems*, in: LUVAH, *Journal of the Creative Imagination* via <http://luvah.org/pdf/two/the-old-english-soul-and-body-poems.pdf>, pp. 2-8.

Afgemat door lichaamskwalen
 Uitgeteerd door ziekte en pijn,
 Moest ik in deez' grafkuil dalen
 En een prooi der wormen zijn.

Op deze strofe kon men aansluiten met de troostende verzuchting:
 Ja nu rust ik zonder zorgen
 In het somber doodendal
 Tot dat op den jongsten morgen
 't lichaam eens verrijzen zal.

Zusammenfassung

Die Vergänglichkeit des Menschen wird treffend in Worte gefasst in einem Typ Grabgedicht, der im Groningerland viel vorkommt und der hier mit dem Terminus „Würmerversen“ bezeichnet wird. Der Wurm als Metapher von Tod und Verderben hat eine reiche Vergangenheit. In diesem Artikel wird der Wurm aus den Grabgedichten in seinen Kontext gesetzt von Volkspoesie, Beschwörungsformeln und Zaubersprüchen aus West- und Mitteleuropa, wie sie bereits seit dem Mittelalter weit und breit bekannt sind. Neben der Wiedergabe einer Reihe der Groninger Würmerversen werden einige Beispiele dieser älteren Texte angeführt. Des Weiteren wird die Frage aufgeworfen nach Ursprung und Autor der Groninger Würmerversen – die leider noch nicht beantwortet werden kann. Doch es ist deutlich, dass Würmer als Wesen der Unterwelt bis vor kurzem die Fantasie noch sehr ansprachen. Die Groninger Würmerversen sind einzigartig – das Gefühl, das sie hervorrufen, ist jedoch universal: ein wahres Memento mori.